

A LITVÁN KULTÚRA A FRANCIA UTAZÓK SZEMÉBEN A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A litván történelemben a 17. század második felét önálló korszaknak lehet tekinteni,¹ kezdetét az Oroszországgal és Svédországgal vívott háborúk, illetve a kozákok felkelése jelenti. A harcok hatalmas pusztítást okoztak a gazdaság és a kultúra területén, Litvánia lakosságának körülbelül 40%-a elpusztult.² A nagy veszteségek ellenére a 17. század második felében Litvánia magához tért, ez az az időszak, amikor gyönyörű barokk templomok épültek, és amikor a két legnagyobb mágnás család, a Pacas és a Sapiega sikerrel küzdött Litvánia nagyobb függetlenségéért. Ezt a fejlődést akasztotta meg az északi háború (1701–1721).

A 17. század második felében a lengyel–litván államot számos külföldi utazó kereste fel, többségük francia és olasz volt. 21 francia utazó járt a lengyel–litván unióban a 17. század második felében. Litvániát – Lengyelországtól eltérően – a francia utazók sokkal ritkábban látogatták meg, és csak rövid ideig tartózkodtak ott. Ennek több oka volt. Először is sokan közülük a királyi udvarral álltak kapcsolatban, amelyik viszont igen ritkán tartózkodott Litvániában. Másodszer: nagyszámú francia szolgált a lengyel hadseregben, nekik viszont tilos volt Litvániába menni. Harmadszor: az élénkebb politikai és kulturális élet lengyel földön zajlott, ezért az utazóknak, akik politikai küldetéssel érkeztek a lengyel–litván állam területére, vagy akár ha csak általános képet akartak a lakosság életéről kapni, nem volt értelme, hogy meglátogassák Litvániát.

Le Laboureur francia történész 1646-ban elkísérte Ludovika Mária (1645–1667) lengyel királynét Lengyelországba, és nagyon részletes beszámolót írt az útról.³ A könyv felettébb lelkes stílusban íródott, mivel megrendelője, a francia udvar igénye az volt, hogy amennyire csak lehet, jó színben tüntessék fel a királyné új hazáját. Az utazó nem járt Litvániában, a lengyel–litván állam területén csak Gdańsktól Varsóig utazott. Ennek ellenére a szerző érintett Litvániával kapcsolatos kérdéseket. Gyakran említette a Radvila és a Sapiega család tagjait, akik, mivel fontos politikai személyiségek voltak, részt vettek a királyné lengyelországi fogadásán.

Gaspard de Tende (1618–1697) gazdag visszaemlékezéseket hagyott hátra.⁴ Provence-ban született, az 1650-es években került Lengyelországba, és mint kincstárnok dolgozott Ludovika Mária udvarában. Felesége is az udvarban szolgált. De Tende 1667-ben elutazott Lengyelországból, de 1674-ben mint a francia követ titkára visszatért. Nem ismeretes, hogy a későbbiek során mennyi időt töltött a lengyel–litván államban. Mária lengyel királyné (1674–1696) leveléből tudjuk, Sobieski János udvarában forgott, de hivatala nem volt.⁵ De Tende – miképp saját maga megjegyezte – lengyelországi tartózkodása alatt jelentős időt töltött Litvániában,⁶ ennek ellenére nem adott információkat azokról a városokról és területekről, amelyeket meglátogatott. De Tende visszaemlékezése 29 fejezetből áll, különböző kérdéskörök szerint rendezve, melyek célja, hogy bemutassa Lengyelország–Litvánia történelmét, saját korának, vagyis az 1660–1670-es évek politikai, kulturális és társadalmi viszonyait. Munkája

rendkívül népszerű volt Nyugat-Európában, többször kiadták, és lefordították franciáról angolra és németre is.

János Kázmér (1648–1668) uralkodásának idején járt a lengyel–litván államban *Alfred Jouvin de Rochefort*.⁷ Róla csak annyit tudunk, hogy térképész volt (a lengyel–litván állam területéről is készített térképet), és Európa számos országában megfordult. Visszaemlékezéseiben szerepel egy leírás Litvánia kultúrájáról, de nem lehet biztosan tudni, valójában járt-e ebben az országban.

François Paulin Dalairac memoárjai két könyvből állnak, és oldalszám tekintetében – a többi francia utazó munkáival összevetve – ez a mű szenteli a legnagyobb figyelmet a lengyel–litván államnak. Dalairac *Chevalier de Beaujeu* álnév alatt írta az első könyvet,⁸ a második már saját, valódi neve alatt jelent meg.⁹ Mára már általánosan elfogadott, hogy a Beaujeu¹⁰ és a Dalairac név ugyanazt a személyt takarja. Az első könyv az 1679–1683 közti korszakkal, a második az 1683–1690 közti időszakokkal foglalkozik. Dalairac körülbelül 13 évig Mária lengyel királyné, Sobieski János (1674–1696) feleségének udvaroncja volt. Az összes francia memoár közül Dalairac műve tartalmazza a leggazdagabb és legszélesebb körű leírást Litvánia kulturális, politikai, katonai és földrajzi helyzetéről. Dalairac memoárjában csak egy litvániai utat említ, 1688-ban elkísérte a királyt, amikor az uralkodó litván városokban: Gardinasban (Grodno) és Vilniusban járt. K. Targosz lengyel történész szerint nem lehet teljes bizonyossággal megmondani, Dalairac valóban elkísérte-e a királyt, vagy csak a hallottak alapján írta le az országot.¹¹ Egy másik lengyel történész, W. Ziembicki hasonló véleményen van, szerinte Dalairac a legkisebb kritika nélkül leírt mindent, amit hallott.¹²

Philippe Dupont (1650 körül–1726 után) fizetett katonatiszt, a tüzérség mérnöke volt a Sobieski vezette lengyel hadseregben, részt vett a király több hadjáratában. Dupont 1671–1684 között tartózkodott Lengyelországban, akkor írta feljegyzéseit, amelyek csak 1885-ben jelentek meg.¹³ Dupont élesen bírálja Dalairac memoárjait, azt állítja, Dalairac nem autentikus módon írta le a lengyel–litván állam politikai és kulturális életét, különösen Sobieski tevékenységét. Dupont szerint Dalairac olyan dolgokat írt le, amelyeket nem látott. Mint Sobieski János tehetségének csodálója nem tud egyetérteni Dalairac véleményével, miszerint a lengyel–litván állam hadserege szervezetlen volt. Hogy bemutassa, milyen állapotok uralkodtak valójában az országban, sorra veszi mindazokat a kérdéseket, amelyeket Dalairac tárgyalt. Nem tudjuk, Dupont járt-e Litvániában, de a litván városok, Vilnius, Gardinas rendkívül részletes leírása arra enged következtetni, ha rövid ideig is, de járt ezeken a helyeken.

Philippe Avril (1654–1698) francia jezsuita, J. F. Regnard-hoz hasonlóan, lengyelországi tartózkodása (1687–1689) idején meghívást kapott Sobieski János udvarába. Lengyelország és Litvánia Avril számára csak egy olyan ország volt, amelyen áthaladt, mikor új utat keresett Kinába. Litvániában akkor járt, amikor Lengyelországból Oroszországba ment. Litvániában találkozott jezsuitákkal – főleg a vilniusi egyetemeken tanítókkal –, akik elkísérték őt kelet felé vezető útján. Avril körülbelül két évet töltött a lengyel–litván államban, részletesebb leírást azonban nem Lengyelországról készített, miként a francia utazók általában tették, hanem a litván medvékről és méhekről számolt be a legalaposabban.¹⁴

De Tende kivételével az említett utazók vagy egyáltalán nem jártak Litvániában, vagy csak rövid időt töltöttek el ott. Általában ezek az utazók a lengyel udvarral tartott kapcsolataik révén ismerték egymást, aminek az az eredménye, hogy leírásaik Litvánia tekintetében nagyon felületesek, és sok esetben hasonlítanak egymásra.

Litvánia elmaradottsága? Az ország általános leírása

A kora újkori Litvánia mind a mai napig úgy szerepel a lengyel és az európai történetírásban, mint Lengyelországnál elmaradottabb ország. Az elmaradottság fogalma alatt lakóinak kevésbé civilizált, kevésbé nyugatias modorát, viselkedését és szokásait, mi több erdeinek „vadságát” értették. A következőkben a 17. századi francia utazók véleményével ismerkedhetünk meg ezzel kapcsolatban.

Dalairac a litván nemességet a lengyelhez viszonyítva arrogánsabbnak, műveletlenebbnek, az embereket pedig kevésbé civilizáltnak, kegyetlenebbnek találta, az országot pedig Lengyelországnál fejletlenebbnek mondta. A litvániai tartózkodás unalmas volt számára, mivel az emberek nem voltak kellőképpen barátságosak és társaságkedvelők, egyetlen örömiük a dorbézolás volt. Ahhoz, hogy valamilyen elfoglaltságot találjon az ember, vagy vadászni, vagy pedig innia kellett.¹⁵

Hasonló következtetésre jutott a litván emberek általános leírása során Jouvin de Rochefort: „A litvánok lusták és lassú észjárásúak, és mivel országuk kevésbé gazdag [mint Lengyelország], lopni kezdtek. Közönyösebbek az érzelmek és a becsület iránt, mint a lengyelek. Könnyebb bottal megnyerni őket a jó dolgoknak, mint szelíd rábeszéléssel. Kevésbé bírják a munkát, és kevésbé kitartóak.”¹⁶

A kicsapongó litván nőről alkotott kép volt a másik sztereotípiája, amely alátámasztotta a litván társadalom elmaradottságáról szóló elméletet. „Ha a legkisebb ok is van, elválnak. Ha a férj öreg, a titkos szerelmi kapcsolatot nem ítélik el, de ha a férj és a feleség egykorú, a nőt nagyon szigorúan megbüntetik a házasságtörés miatt.”¹⁷

A litván nők ilyenfajta megítélése nem volt egyedülálló. Egy 17. század végéről származó és a lengyel–litván államot bemutató anonim leírás hasonló stílusban készült. Szerzője megjegyzi, hogy a tízéves lányok már nem szüzek, és külföldi kereskedők könnyen hozzájutnak ilyen lányokhoz. Az országból azonban nem lehetett ilyen lányokat kivinni, mert ha ezt megpróbálják, a kereskedők elveszítik javaikat és vagyonukat.¹⁸

T. Chynczewska-Hennel lengyel történész szerint a litván nők kicsapongó életéről és Litvánia elmaradottságáról kialakított általános kép, sztereotípiája a középkorból származik, a Szent Kereszt lovagjai negatív képet festettek a pogány litvánokról, és azt elterjesztették Európa-szerte. Bár a 17. század második feléig az általuk alkotott sztereotípiák nagy része feledésbe merült, a litván nők kicsapongó voltáról szólók azonban életképesnek bizonyultak és egészen a 19. század elejéig fennmaradtak.¹⁹

A litvánok jellemének és viselkedésének negatív megítélését kiegészíthetjük a francia utazók vitáival a litván hadseregről és annak fegyelmetlenségéről. Két francia utazó, Dalairac és de Tende a lengyel–litván állam hadseregét fegyelmetlennek és ellenőrizhetetlennek mutatja be. Ezt a véleményt osztotta a legtöbb korabeli külföldi utazó. Az Özönvíz (az 1655-ös svéd támadás) idején elvesztett háború volt ennek a véleménynek a legfőbb oka.²⁰ Dupont volt az egyetlen francia utazó – mint Sobieski János híve és katonai akcióinak résztvevője –, aki tagadta ezt a sztereotípiát. Szerinte a lengyel–litván állam hadserege még mindig ugyanaz, mint amelyik megverte a török sereget Bécs alatt, és se nem rosszul felszerelt, se nem anarchikus.²¹

Tény viszont, hogy a 17. század második felében a háború okozta pénzihiány miatt a katonákat rosszul fizették, akik emiatt gyakran raboltak és fosztogattak. Az anarchia olyan nagy volt, hogy a katonák még az állam legfontosabb embereinek birtokait is

kifosztották. 1661-ben K. Z. Pacas litván kancellár azt panaszolta M. K. Pacas litván hetmannak, hogy vilniusi litván katonák kifosztották jjezanasi birtokát.²²

Dalairac és de Tende műveiben a litván hadsereg úgy tűnik fel, mint amelyik barbárabb és hajlamosabb a fosztogatásra, mint a lengyel. Eltérően Nyugat-Európától a lengyel–litván államban nem tettek kísérletet arra, hogy megteremtsék a katonaság infrastruktúráját, és biztosítsák ellátását. A katonáknak maguknak kellett ellátniuk magukat, mindent maguknak kellett megvenniük. A zsoldfizetésben mutatkozó zavarok kényszerítették őket lopásra és rablásra. De Tende szerint ha lettek volna markotányosok, a rosszul fizetett katonák kifosztották volna őket még azelőtt, hogy a katonai táborba értek volna. Ő is aláhúzta, hogy a litvánok jobban hozzászórtak a rabláshoz, mint a lengyelek. „Egyáltalán nincsenek markotányosok Lengyelországban, mert egyébként sose érnének a táborba anélkül, hogy a katonák ki ne fosztanák őket, és főképpen a litvánok, akik még jobban hozzá vannak szokva a fosztogatáshoz, mint a lengyelek.”²³

Dalairac szintén negatív véleményt alkotott a litván katonákról. Memoárjaiban a litván hadsereg viselkedését a tatárok, a lengyel–litván állam legkegyetlenebb ellenségeinek viselkedésével és magatartásával hasonlította össze: „az ország... többet szenved a lengyel csapatok mozgásától, mint ellenséges betöréstől, az felér egy tűzvészszel, rabszolgasággal és megerőszkolással: [aki a zsákmány]elosztáskor a litvánokhoz kerül, jobban kell félnie, mint a lengyelektől”²⁴

Meglepő módon a francia utazóknak a litván erdőkről szóló leírásai sokkal kidolgozottabbak, mint a litvánok általános jellemvonásairól és mentalitásáról kialakított kép. Az „erdős Litvánia” sztereotípiája középkorban keletkezett és fennmaradt egészen a 19. század végéig. A sztereotípiának megfelelően de Tende a többi francia utazóhoz hasonlóan aláhúzza, hogy Litvániában több az erdő, mint Lengyelországban. Néhány ezek közül rendkívül hatalmas: „Egész Lengyelország és Litvánia még inkább olyan ország, melyeket erdők borítanak. Olyan nagy erdők is vannak, hogy egy napig tart átkelni rajtuk.”²⁵

A királyi udvarban tartózkodó utazók többször említették a királyi vadászokat Litvániában. A lengyel királyok gyakran vadásztak Litvániában a 16–17. században, mert ott nagy erdők voltak, amelyekben egy sor egzotikus állat élt.

A vadászat mellett az erdők bevételi forrást is jelentettek. A jövedelmek de Tende szerint nemcsak a fa eladásából, hanem mézből és almabor készítéséből származtak. A mézből a litvánok még italt is készítettek: „Ezeknek a többségükben fenyőerdőknek a jövedelme nemcsak a fa eladásából származik, inkább a méz és a viasz begyűjtéséből, amelyeket a fák üregeiben meglehetősen nagy mennyiségben lehet találni... A méz Lengyelországban és még inkább Litvániában olyan bőségben terem, hogy abból bort készítenek, mely közönséges italul szolgál.”²⁶

Dalairac szintén említi a litván erdőkben élő méheket és a mézet. Leírta a litván méz ízét, és „csodálatra méltónak” találta.²⁷ Avril a többi francia utazóhoz hasonlóan szintén említette a méheket a „sötét és komor” litván erdőkben.²⁸

A legtöbb esetben a méz és a méhek leírását a medvékről szóló beszámolók követik. Létük szorosan kapcsolódott a nagy mennyiségű mézhez. Hihetetlen történetek ismétlődtek ember és medve közti baráti kapcsolatokról a francia memoárokból. Az egyik legelterjedtebb egy gyermekről szólt, akit medvék neveltek fel. 1663-ban a Nouvelles Ordinaires-ből értesülhettek először a nyugat-európai olvasók egy gyerekről, akit egy

medve nevelt fel, és akit Ludovika Mária királyné erőfeszítéseinek köszönhetően végül egy varsói apácarend gondjaira bíztak. Antoine de Grammot, aki 1663-ban járt Lengyelországban, szintén megemlíti visszaemlékezéseiben ezt az esetet.²⁹

Dalairac szintén leírta a történetet. Memoárjai szerint János Kázmér király egy vadászat alkalmával a litván erdőkben egy 14 év körüli gyereket talált, akit egy medve nevelt fel, és aki úgy viselkedett, mint egy medve: szerette a mézet, és minden félelem nélkül játszott a medvékkel.³⁰ Avril szintén foglalkozott az esettel, ő még azt is állította, hogy meglehetősen gyakran találunk gyermekeket medvebarlangban. Avril azt is megjegyezte, mutattak neki egy iskolát Smurgoniaiban, ahol medvéket tanítottak mindenfajta mutatványra, és az itteni emberek medvetáncoltató előadásokat tartottak egész Európában.³¹ A legrészletesebb leírást végül is nem egy francia utazó, hanem a Sobieski János udvarában orvosként dolgozó ír O'Connor készítette, aki beszámolójához mellékelte egy képet is, melyen egy medve éppen egy gyermeket táplál.³²

Chynczewska-Hennel szerint az ilyen történetek szenzációnak számítottak a korabeli Nyugat-Európában, ezért ismételték olyan sokszor a francia és más országbeli utazók.³³ A medvékről szóló sok hír nagyban befolyásolta a Litvániáról és a lengyel–litván államról nyugaton kialakított képet. Úgy néztek erre az országra, mint amelyik tele van medvékkel, és amelyben normálisnak számít, ha egy medve nevel fel egy gyereket.³⁴

Ha a festményeket is hasonló szempontból vesszük szemügyre, mint a memoárokat, akkor mindenképpen meg kell említeni F. Desportes-t (1661–1743), a híres francia festőt. Ő volt a legnevesebb azon francia festők közül, akik a lengyel királyi udvarban működtek a 17. században. Desportes 1695–1696-ban tartózkodott Lengyelországban, és hazatérte után, 1697-ben festette meg *Medvevadászat* című képét, amely kifejezetten lengyel–litván téma volt. A kép realista és autentikus, mivel alkotója lengyelországi tartózkodása idején minden bizonnyal részt vett ilyen eseményen. Pontosán ábrázolta a vadászok öltözékét és a helyi emberek ruházatát.³⁵ Az a tény, hogy Desportes mecénása egy medvevadászatot rendelt, mutatja, a korabeli Franciaországban ismert volt az a sztereotípiá, amely szoros kapcsolatba hozta a lengyel–litván államot a medvékkel.

A medvéken kívül más állatokat is lehetett a litván erdőkben találni. Dalairac írta le először azokat az állatokat, amelyek ismeretlenek voltak Lengyelországban, nevezetesen a szarvast és a bölényt.³⁶ W. Ziembicki lengyel történész szerint amikor Dalairac a lengyel–litván államban tartózkodott, már nem éltek bölények, mivel a 17. század első felében kihaltak.³⁷ Dalairac tévedése nem volt példa nélküli a külföldi utazók körében. Duppont hasonlóan ír: „Ezek a nagy állatok, mint a bölények és a vadtehenek csak a litván erdőkben találhatók.”³⁸ De még a lengyel–litván állam lakói között is egészen a 19. századig élt az a hiedelem, hogy a litván erdőkben bölények élnek.

Dalairac memoárjaiban a bölény mint egy különösen hatalmas és félelmetes állat szerepel, amely villámokat szór a szemével, a bőre pedig különösen értékes. Dalairac szerint Ludovika Mária és Mária lengyel királynék bölénybőrökből készült övet viseltek, hogy elkerüljék a vetélést. A szarvasnak is csodaerőt tulajdonítottak. Dalairac szerint a szarvas bal lába eredményesen gyógyította az epilepsziát.³⁹ A szarvasnak ezt a hihetetlen tulajdonságát nem a francia utazó találta ki. Chynczewska-Hennel szerint a szarvasláb gyógyító erejéről szóló hiedelem több és nemcsak 17., hanem 16. századi feljegyzésben szerepel.⁴⁰

A francia utazók – különösen Dalairac és de Tende – sok oldalt szenteltek a litván erdőkben és vizekben élő állatok leírásának. Megemlítették a pelikánokat, a mókuso-

kat, a farkasokat, illetve számos halfajtát és más élőlényt. Ezeknek a fajtáknak a bemutatása nem volt olyan részletes és kifejező, mint a szarvasé és a bölényé.

Az erdőkhoz szorosan kapcsolódó téma az élelem. Erről szintén részletesen beszámoltak az utazók, különösképpen de Tende és Dalairac. Hasonlóan a többi nyugat-európai utazóhoz, akik Kelet-Európában jártak, Dalairac azt írta, hogy Litvániában nem volt hiány húsból, halból és baromfiból.⁴¹ A litvániai, vagy akár a magyarországi élelembőség sztereotípiája onnan eredhetett, hogy Nyugat-Európára ekkor a túlnépesezés és az élelmiszerhiány volt jellemző. Nagyon rossz volt viszont a kenyér Dalairac szerint, és nem voltak gyümölcsök sem, illetve hiányoztak a Nyugat-Európában megszokott édességek is. Csak a magyar bor volt ismert Litvániában. De Tende kiegészítette ezt azzal, hogy másfajta borokat is isznak, mégpedig olasz, francia és rajnai borokat.

Érdekes de Tende megjegyzése a Litvániában fogyasztott népszerű italokról. Eltérően Lengyelországtól, Litvániában a mézsör népszerűbb, mint a sör. „A lengyelek általában sört isznak, Litvániában és Ukrajnában azonban mézsört, a méhek mennyisége miatt, amelyek ezekben az erdőkben vannak... Litvániában és Ukrajnában kétfajta mézbor van, tiszta és világos, mindegyik kellemes ital, kicsit érződik bennük a viasz. Ehhez könnyen hozzászoknak.”⁴²

Dalairac megkóstolta a mézsör két fajtáját, éles különbséget tett közöttük. Megállapította, hogy az egyik fajta Vörös-Oroszországra (Kelet-Galícia) jellemző, míg a másik, a világos mézsör pedig Litvániára. De Tende-től eltérően Dalairac szerint nem azonos ízűek, a második fajta jobb, mint az első. A litván mézsör nagyon jóízű, még Sobieski János udvarában is fogyasztották, igaz, a mézsört a nemesek nemigen itták, mert túl népszerű volt a közemberek között. „A lengyelországi mézsörnek két fajtája van: az egyik, amely közönséges mézből készül, ebből a mézből csinálja a lengyel a mézsört, a másik a litvániai fehér méz, amit lipiéts-nek⁴³ hívnak: ez sokkal finomabb, ezt néha a mágnásoknál is felszolgálgják, és én is ittam ilyet a király vendéglátásánál, s nem tudtam megkülönböztetni a spanyolországi boroktól. Mégis a mézet nem használják nagyon az előkelők, megvetik, lenézik, mert túl közönséges ital.”⁴⁴

Nem mindig és nem mindegyik litvánt tekintették vad erdőlakónak, barbárnak, kevésbé civilizáltaknak a lengyeleknél. A már említett sztereotípiát a litván közemberekre és a hadseregére vonatkozott. A litván nemesség számos leírás szerint nem volt alávalóbb a lengyelnél. De Tende megállapította, hogy a lengyeleknek és litvánoknak majdnem ugyanolyan a viselkedésmódjuk. Váratlanul még azt is hozzátette, a litvánok jobban emlékeztetnek a franciákra, mint a lengyelek, noha a litvánok távolabb vannak a franciáktól: „Nekik [a litvánoknak és a lengyeleknek] nincsenek azonos szokásaik, de többnyire ugyanúgy cselekszenek. Mindazonáltal abban az időben, amikor én Litvániában voltam, azt vettem észre, hogy a litvánok sokkal inkább tudnak franciások lenni, a franciák mintájára, jobban közel állnak a franciákhoz, mint a lengyelek, bár távolabb vannak.”⁴⁵

Jouvin de Rochefort hasonló megfigyelésekről ad számot. A litván nemességről megállapította, „szívélyesebb, mint más lengyel területek” nemessége.⁴⁶ Nehéz megmondani, miért nyilatkoztak ilyen pozitívan a litván nemességről, de egy magyarázat mindenképpen kínálkozik. Amikor a francia utazók a lengyel–litván államban jártak, elsősorban a lengyel nemességgel kerültek kapcsolatba, és mivel Litvániát ritkábban keresték fel a külföldiek, ezért a litvánok nagyobb érdeklődést mutattak irányukban, és szívélyesebben fogadták őket. Ily módon alakult ki a sztereotípiát a litván nemesség vendégszeretetéről és szívélyességéről.

Ugyancsak érdekesek Rochefort megjegyzései a litván gazdasági élettel kapcsolatban, melyek szintén ellentmondanak annak a mítosznak, miszerint ennek az országnak nincsenek kapcsolatai a civilizációval. Rochefort leírja, hogy télen (mint ismeretes ez az évszak a legmegfelelőbb az utazás szempontjából) a lengyel–litván állam „ezen tartományában... számos híres vásárt tartottak, amelyek sok külföldi spekulánst vonzottak Hollandiából, Angliából, Franciaországból és Svédországból”.⁴⁷

Volt olyan vélemény is, amely kétségbe vonta az erdős Litvánia sztereotípiáigazát, ugyan nem francia utazótól és nem a 17. század második feléből származó. Claudio Rangoni pápai legátus, aki 1599–1607 között járt a lengyel–litván államban, egyike volt azon ritka személyeknek, akik nem értettek egyet ezzel a sztereotípiával.⁴⁸ Rangoni azt állította, hogy Litvánia se nem műveletlen, se nem erdős vidék, hanem gyönyörű természetet, tájat és erdőket ír le, amelyek tele vannak virágokkal.⁴⁹

Összefoglalásul: Litvániát bemutatásakor a francia utazók gyakran összehasonlították Lengyelországgal. Eszerint Litvániában több volt az erdő, melyekben a civilizálatlan köznép élt, rajtuk kívül pedig méhek, barátságos medvék és félelmetes bölények. Az utóbbi faj ugyan ekkorra már kihalt, de a francia utazók – akik azt állították, hogy látták őket – nem tudtak erről. Az erdők fura lakóin kívül igen gyakran említették az utazók azt a sztereotípiát is, miszerint a litván hadsereg szervezetlenebb és hajlamosabb a rablásra, mint a lengyel. A litván nemességről kialakított kép azonban nem volt ennyire egyoldalú. Néhány utazó, így elsősorban Dalairac kulturálisan fejletlenebbnek tartotta a lengyelnél, míg mások, így például de Tende vagy Jouvin de Rochefort szerint a litván nemesség kultúrája fejlettebb volt, mint a lengyelé.

Térjünk vissza Litvánia elmaradottságának kérdéséhez. Ahogy az előzőekben láttuk, a francia utazók nem voltak egységes állásponton a litván kultúrát illetően. Néhányan közülük Litvániát Lengyelországnál fejletlenebb országnak mutatták be, de voltak olyanok is, akik ellentétes véleményt képviseltek. Az ő véleményüket egészítheti ki a litván mágnások és városok bemutatása.

A litván mágnások nagysága és a városok szépsége

Az első pillanatra a mágnások és a városok együttes szerepeltetése az alcímben illogikusnak tűnhet. A modern kori nyugati országok tekintetében valóban így is lenne, de a 17. századi litván–lengyel államban szoros volt a kapcsolat a mágnások ereje és a városok szépsége között. A 17. században a mágnások a kulturális, a gazdasági és a politikai élet minden területén kulcspozícióba kerültek, háttérbe szorítva a nemesség más rétegeit, a polgárságot, sőt magát a királyt is. Maria Bogucka népszerű Lengyelország történetében a 17. századot a mágnások uralmának korszakaként jellemezte.⁵⁰ Litvániában a mágnások még nagyobb hatalomhoz jutottak.

Nem egyszerű egyértelmű különbséget tenni a lengyel és a litván mágnások között, ez a kérdés mindeddig megoldatlan a modern történetírásban. Lengyelnek lehet-e tekinteni a legtekintélyesebb litván családokat (Pacas, Sapięga, Radvila)? Egyrészt mint politikailag fontos tényezők sok időt töltöttek Lengyelországban és sok szállal kötődtek a lengyel mágnásokhoz, minek eredményeként nemcsak lengyelül beszéltek, hanem felvették a lengyel életformát is. Másrészt viszont a litván szuverenitás éharcosai

voltak, akik a lengyelektől eltérő származásuk mítoszának létrehozásával megkülönböztették magukat a lengyelektől.

Manapság nehéz megállapítani, hogy a Radvilák, a Pacasok vagy a Sapiegák lengyelnek avagy litvánnak tekintették magukat, vagy csak a lengyel–litván állam lakóinak. Hogy elkerüljük ezt a problémát, nézzük meg, a francia utazók miként különböztették meg őket. Többségük nem tett semmilyen különbséget, lengyel mágnásoknak nevezte őket, vagyis a *lengyel–litván állam* mágnásainak, mivel ebben az időben a *Lengyelország* terminus egyaránt jelentette a lengyel–litván államot és Lengyelországot.

Néhány utazó viszont nagyon élesen elkülönítette őket. Dalairac azt állította, hogy a családnév alapján meg lehet különböztetni a lengyel és litván mágnásokat. A lengyel mágnások neve a birtokuk nevéből alakult ki a -ski végződés hozzáadásával. Dalairac példával is szolgált: „Franciscus de Potok”-ot és „Joannes de Zolkief”-et Pototskinak és Zolkiewskinek hívták. Litvániában és Poroszországban azonban más volt a helyzet, a német szokásra emlékeztetett: „Litvániában és Poroszországban az arisztokrata családoknak nevük van, függetlenül a földektől, mint *d’Henoffok Pacok* vagy *Patzok, Sapiak, Crispinek, Tarlok, Radgivilek*, német és más országok példájára.”⁵¹

Egy másik francia utazó, Dupont a litván nemességet és mágnáscsaládokat a Jagelló-dinasztiától való függőség alapján határozta meg: „Litvániában vannak teljes jogú hercegek, akik a dicsőséges Jagelló-ház különböző ágából származnak. A Jagellók voltak ennek a nagyfejedelemségnek az uralkodói, ilyenek: Vichenovieski, Michel király ebből a családból származott; Sartoriski, a Ragevillek, a Sangouskok; köztük vannak olyan nemesek, mint az Oginskik, a Crispinek, a Sapiak, a Tisquevitchek, a Pobulinskik, a Kochioulók és még sokan mások.”⁵²

Bár különböző alapon a két utazó, amelyik évtizedeket töltött a lengyel–litván államban és tisztában volt annak viszonyaival, kétséget kizáróan litván családnak tartotta a Radvila, a Sapiega, a Krispinas és a Pacas mágnáscsaládokat. Ezen családok legkiemelkedőbb képviselőinek jelentős politikai és kulturális hatásuk volt a korabeli Litvániában, amelyet határozottan megkülönböztettek Lengyelországtól. Ez a tény ismert volt a francia utazók előtt is, annak ellenére, hogy a litván családok gyakran jártak és éltek Lengyelországban, kapcsolatban voltak a lengyel mágnáscsaládokkal és a királyi udvarral.

Noha az utazók politikai és geneológiai szempontból kísérletet tettek a lengyel és litván mágnások megkülönböztetésére, egyikük sem vizsgálta a kérdés kulturális vetületeit, de a lengyel és litván történetírásban is megvilágításra szorul a mágnások kulturális attitűdje. Tekintettel a lengyel és litván mágnások közötti szoros kulturális kapcsolatokra, a litván mágnásokat a lengyel–litván állam általános keretei között tárgyalhatjuk.

Franciaországtól eltérően a lengyel–litván államban a 17. századi barokk kultúra központja nem a királyi udvar volt, hanem a mágnások rezidenciái.⁵³ Ez a francia utazók számára érdekes és feltűnő jelenség volt, ezért visszaemlékezéseikben nemcsak a mágnások politikai befolyásának szenteltek sok oldalt, hanem viselkedésüknek, szokásaiknak és életmódjuknak is.

J. Tazbir lengyel történész azt kutatta, miként vélekedtek a külföldi utazók a lengyel–litván mágnások életformájáról.⁵⁴ A külföldi utazók szerint a kényelem, a jólét jellemezte őket, és a mágnások legfőbb tulajdonságának a vendégszeretetet és a nagyvonalúságot tekintették. A lengyel történész véleményét alátámasztja de Tende, aki el

volt ragadtatva a mágnások becsületességétől és a külföldiek felé megnyilvánuló fiyelmességétől: „Az összes lengyel nemesember természetéből fakadóan becsületes. Amikor külföldiek utaznak és elmennek a házuk mellett, meghívják őket pihenni és egy italra, amennyire tőlük telik, nagyon kedvesen fogadják őket. A nagyurak nagyon bőkezűek és kiváló emberek. Ismerem olyanokat, akik házukba hívtak olyan franciákat, olaszokat és németeket, akiket nem ismertek, s akiket megvendégeltek addig, ameddig erre módjuk volt. Ugyancsak tudom, hogy Patz kancellár lovakat és pénzt adott idegeneknek anélkül, hogy neki bármilyen szolgálatot tettek volna.”⁵⁵

J. Tazbir szerint ezek a nemes vonások valójában jellemezték a mágnásokat. Az országban uralkodó szokásoknak megfelelően hatalmas összegeket költöttek társasági életre, lovakra és reprezentációra. Ebben az időben – Nyugat-Európától eltérően – a lengyel–litván államot még nem érintette meg a megtakarításra és befektetésre ösztönző kapitalizmus szelleme. A felhalmozott tőkét bálók rendezésére, templomok építésére és reprezentációra fordították. Ennek a tevékenységnek Franciaországban nem volt analógiája, ezért a francia utazók ezt nagyon lelkesen és mint különösen egzotikus jelenséget mutatták be.

Lehet, hogy a mágnások báljainak fényét túlságosan lelkesen írták le a francia utazók, de mint ismert, többségük a középnemesi rétegből származott, és nem járt Versailles-ban. A lengyel–litván államban viszont fogadták őket a királyi udvarban, mi több ott is éltek, vagy pedig a legbefolyásosabb mágnáscsaládoknál.

Laboureur visszaemlékezéseiben találjuk a litván nemesség pompájára vonatkozó legtöbb utalást. Laboureur 1646-ban elkísérte Ludovika Máriát Franciaországból Lengyelországba. Feladata az volt, hogy részletes és pozitív képet fessen az utazásról, ezért minden egyes alkalmat megragadott, hogy a lengyeleket és litvánokat gazdag és hatalmas népnek mutassa be. A lengyel határon a királynét az ország legtekintélyesebb emberei várták, és sokan el is kísérték a királynét Varsóba. Közöttük voltak litván mágnások is: Kazimieras Leonas Sapiega, Litvánia alkancellárja és Litvánia nagyhetmanja, Jonušas Radvila.

Radvila kíséretének számos és részletes leírása mellett Laboureur nagy figyelmet szentelt a litván mágnás franciás vonásainak: „[Radvila] lengyel módra öltözködött. Ennek ellenére nagyon könnyen külföldinek lehetne őt nézni, mivel nagyon jól beszélt nyelvünket. Gondolkodásmódja teljesen franciásnak tűnt.”⁵⁶ Nemcsak franciás hatását, bár ez önmagában is előnyös volt a francia szemében, említi, hanem leírja Radvila nemes erkölcsét és tevékenységét, amely méltó dicső őseihez és az államban betöltött szerepéhez.⁵⁷ Több korabeli litván mágnáshoz hasonlóan Radvila hosszabb időt töltött külföldön, tanult német egyetemeken, járt az Egyesült Tartományokban és Angliában.⁵⁸ 1633-ban Radvila Franciaországba utazott, hogy néhány ruhát vegyen magának, de ez minden, amit ottani tartózkodásáról tudunk.⁵⁹

Laboureur leginkább K. L. Sapiega gazdagságától volt elragadtatva, őt tartotta a lengyel–litván állam leggazdagabb emberének, akinek birtokaiból évi 500 ezer zloty jövedelem származik. Ez az összeg Laboureur számára hihetetlennek tűnt. Az utazó arról is írt, hogy Sapiegát négyezer lovas kísértte, a kíséret többségét nemesek alkották, de voltak köztük kozákok és tatárok is, mindegyikük vörös és zöld színű ruhákban. (Ezek a Sapiega család színei.) Laboureur azt is hozzátette, hogy nem ekkora volt a teljes kísérete, más alkalommal több tagból állt.⁶⁰ Meg kell jegyeznünk, K. L. Sapiega valóban az ország egyik leggazdagabb mágnása volt, és nemcsak tiszttségé-

ből adódóan vett részt Ludovika Mária fogadásán a határon, hanem anyagilag is támogatta az utazást.⁶¹

A. St. Radvila (1623–1656) litván nagyhetman, aki Sapieghához hasonlóan részt vett a királyné lengyelországi fogadásán, memoárjában egészen másképpen, sokkal kisebb lelkesedéssel írt az eseményről, mint a fiatal Laboureur, aki először vett részt ilyen ünnepélyen. Radvila viszont már hozzászólt az ilyen alkalmakhoz. A nagyhetman sokkal kisebb létszámúnak mutatja be Sapiega kíséretét, mi több a királyné fogadását – Laboureurrel ellentétben – teljességgel sikertelennek értékelte.⁶²

Sapiega gazdagságára vannak utalások de Tende memoárjaiban is, aki körülbelül egy évtizeddel Ludovika Mária Lengyelországba érkezése és a század közepének pusztító háborúi után járt az országban. A mágnások korabeli gazdagsága ebben az időben már mítosszá vált. De Tende szerint a korábbi időkben a mágnások olyan gazdagok voltak, hogy nemcsak tízezer fős kísérettel rendelkeztek, de saját hadsereget is ki tudtak állítani, miként Sapiega is 1648-ban. „Jól tudom, hogy Lengyelország mennyire gazdag volt, voltak urak, akik több mint tízezer fős kísérettel jöttek. Ismertem mágnásokat is, akik a szorongató szükségben háromezer fős sereget toboroztak a [nemesi] köztársaságnak saját költségükön. Így tett Leon Sapieha, Litvánia alkancellárja, aki a lengyel hadsereg nagy veresége után az ukrainai Pilavezbe érkezett 1648. szeptember 29-én.”⁶³

Mint az ország leggazdagabb emberei a mágnások beavatkoztak a városok életébe is, és hatással voltak azok képére és életvitelére. Chynczewska-Hennel szerint a 17. században a Lengyelországba és Litvániába látogató külföldi utazóknak nagyon negatív képük volt a városok többségéről. A kivételek a legnagyobb és legtöbb esetben a mágnások által uralt városok voltak: Gdańsk, Krakkó, Varsó, Poznań, Vilnius és Lwów. A külföldi utazók, különösképpen a franciák, a többi város esetében a rossz útburkolatra vagy annak hiányára panaszkodtak, minek következtében esős időszakban nagy volt a sár a városokban.⁶⁴ Nem csak a rossz utak tettek rettenetes benyomást az utazókra a kisebb városokban. Tazbir szerint a városok házainak többségét az ősi hagyományokat követve fából építették. A fából épült városok pedig a külföldi utazókban – akik saját városaikkal, amelyekben a házakat a legtöbb esetben téglából és kőből építették, hasonlították össze a litván városokat – az elmaradottság érzését keltezték.⁶⁵

A francia utazók csak a két legnagyobb litván várost, Vilniust és Gardinast mutatták be részletesen. Vilnius volt a nagyfejedelemiség fővárosa, Gardinasban tartották a lengyel–litván állam minden harmadik országgyűlését. Még Regnard utazó is, aki pedig sohasem járt Litvániában, megjegyzi, hogy ez a két város „Litvánia legfigyelemreméltóbb városa”.⁶⁶ A nagyfejedelemiség többi városát vagy egyáltalán nem említették az utazók, vagy csak néhány rövid mondatban. De Tende például csak egy-két mondatos bekezdésben írta le a litván palatinusok székhelyeit, általában csak földrajzi helyzetüket említve. Vilniusról azt írta: „ez a város nagyon nagy és népes”, és hozzátett még néhány mondatot a város földrajzi elhelyezkedéséről.⁶⁷

Dalairac és Dupont leírásai sokkal elevenebbek. Dalairac szerint Vilnius az egész észak egyik legnagyobb és legszebb városa. Megemlítette, hogy a várost gyönyörű templomok és remek téglapaloták díszítik. A városban gazdag polgárság, illetve nagykereskedők és mindenféle kézművesek élnek.⁶⁸ Dupont is osztotta ezt a véleményt. Dalairac-tól eltérően ő még azt is megjegyezte, hogy Vilniust tekintették a lengyel–litván állam második fővárosának, és a külső kép alapján egyáltalán nem marad el az első főváros, Krakkó mögött: „Vilnát úgy tekintik, mint Lengyelország második fővá-

rosát, amely se nem kevésbé nagy és se nem kevésbé szép, mint Krakko, amelyik az első [főváros]. Biztos, hogy ez a város számos legszebb várossal is összehasonlítható; ez nagyon jól felosztott és jól elrendezett [város], az utcák nagyon szélesek, a litvániai uraknak igen nagy számban vannak itt házai, és sok csodálatos templom van, különösen a jezsuitákéhoz kevés hasonló van.”⁶⁹

A Neris folyót, amely mentén Vilnius épült, úgy írja le, mint amelyiket a kereskedők gyakran használják, a folyón átívelő híd pedig egy mestermű: „Ez a város a Vilia, egy nagy folyó mentén fekszik, amely felfelé több mint negyven mérföld hosszúságban hajókat visz, és a Niemenbe ömlik. Ezen egy fahídat építettek, amely remekmű volt, és melyhez hasonlót Ferté sur Marne-ban láttam, de sem az egyik, sem a másik nem maradt fenn sokáig: az előbbit a jég elsodorta, és nem tudom, mi okozta az utóbbi pusztulását.”⁷⁰

Vilniushoz hasonló Gardinas bemutatása is: „Grodno... egy litvániai város, nagy és jól épített... A grodnói vár, amelyet újszerűen építettek, nagy és tágas, és az egész királyság egyik legnagyobb királyi épülete van benne. A legnagyobb litván mágnások többségének itt vannak a palotái. Egyszóval a város igen megfelelő egy még olyan nagy és még oly nagyszámú országgyűlés számára.”⁷¹

Vilniushoz hasonlóan Gardinast is gazdag és fontos gazdasági központként említi Dupont, melyet gyakran keresnek fel a kereskedők: „Grodno egy igen termékeny síkságon terül el és nagyon bővelkedik az élethez szükséges mindenféle dolgokban, éppúgy, mint a környékbeli vidék, amelyet hosszú dombok határolnak, s amelyek lábánál folyik a Niemen, amely egy nagy folyó, megterhelve hajókkal tavasszal, nyáron, őszszel. Ezek a hajók Königsbergbe gabonát és más termékeket visznek, és a Balti-tengeren Európa más országaiba szállítanak és mindenféle olyan dolgot hoznak, melyeket a külföldi országok adnak, és amelyek Litvánia e részében hiányoznak; ugyanúgy a Daugava, amely még nagyobb folyó, s amely Rigánál ugyanabba a tengerbe ömlik, hasonló dolgokat szállít ennek a nagyfejedelemségnek más részébe.”⁷²

Eltérően a Litván Nagyfejedelemség többi városától Vilniusban és Gardinasban sok gazdag és pompás mágnási rezidencia volt. Ezekben a politikailag fontos városokban a mágnások nem sajnálták a pénzt a reprezentációtól. A paloták mellett nagy összegeket költöttek barokk templomok építésére, s nyugati, főképp olasz mestereket hívtak a munkálatokhoz. Sok kereskedő vett részt a városokban székelő mágnások élelmiszerral és egyéb javakkal való ellátásában. Ily módon ez a két város mély benyomást tett a francia utazókra, és amikor a civilizálatlan vidék sztereotípiájával vetették össze őket, még inkább csodálatosnak tűntek. Anélkül, hogy jártak volna a többi városban, vagy hallottak volna róluk, az utazók egy része azt kezdte gondolni, hogy a többi litván város is ilyen szép. Ennek legjobb példája Dalairac, aki azt állította: „Litvánia városai szépek és jól építettek.”⁷³

Jegyzetek

1 A lengyel történetírásban problémaként jelentkezik, hogy a 17. századot gazdasági, politikai és kulturális szempontból egy korszaknak kell-e tekinteni, vagy a század közepén lezajlott háborúk miatt két különböző szakaszra kell osztani. Ez a probléma fogalmazódott meg abban a vitában, amelyben részt vett W. Czapliński, A. Kersten, J. Pelc, J. Tazbir, Z. Wójcik és A. Wyczański. Ld.: Polska w kulturze Europejskiej XVII wieku. Dyskusja. In: Kwartalnik Historyczny, LXXXIII. 1976. 4. sz. 858–874.

2 Z. Kiaupa–J. Kiaupienė–A. Kuncevičius: Lietuvos istorija iki 1795 metų. Vilnius, 1995. 357.

- 3 *J. Le Laboureur*: Histoire et relation du voyage de la Royné de Pologne et du retour de Madame le Maréchal de Guébriant, ambassadrice et surintendante de sa conduite... Paris, 1647 és 1648. (Angol kiadása 1649.)
- 4 *G. de Tende* (Sieur de Hauteville néven): Relation historique de la Pologne contenant le pouvoir de ses rois, leur élection et leur couronnement, les privilèges de la noblesse, la religion, la justice, les moeurs et les inclinations des Polonois avec plusieurs actions remarquables. Paris, 1686, 1687, 1694, 1697. (További kiadások: Amsterdam, 1687, Cologne 1697, 1705, Frankfurt, 1711, Leipzig, 1711. Német kiadás: Köln, 1697, angol kiadás: London, 1698. Munkám során az 1686. évi párizsi kiadást használtam.)
- 5 *K. Targosz*: Jan III Sobieski mecenasem nauk i uczonych. Warszawa, 1991. 99.
- 6 Uo.
- 7 *Alfred Jouvin de Rochefort*: Le voyageur de l'Europe où sont les voyages de France, d'Italie, et de Malthé, d'Espagne, du Portugal, des Pays Bas, d'Allemagne et de Pologne, d'Angleterre, de Danemarck et de Sude... Paris, 1672. 1–3. köt.
- 8 *F. P. Dalairac* (Chevalier de Beaujeu néven): Memoires du chevalier de Beaujeu contenant ses divers voyages tant en Pologne, en Allemagne, en Hongrie depuis l'année 1679. Paris, 1698, Amsterdam, 1700. (Munkám során a párizsi kiadást használtam.)
- 9 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jean III du nom. Amsterdam, 1699. (További kiadások: Paris, 1700, angol kiadás: London, 1700, holland kiadás: Gravenhage, 1700. Az amszterdami kiadást használtam.)
- 10 De Beaujeu (1656–1730) valós személy volt, aki Dalairac-kal ment 1679-ben Lengyelországba. Nevét Dalairac álnévként használta memoárjai első köteténél. Ld.: *K. Targosz*: Nieznane „portrety” Jana III i Marii Kazimierzy pióra François Paulin Daleraca oraz ich autor. In: Acta universitatis Wratislaviensis (Wrocław), No 1418. Historica, CII. 1992. 111–120.
- 11 *K. Targosz*: Jan III Sobieski... 107.
- 12 *W. Ziembicki*: Sobiesciana. Przyczynki do pracy „Jan Sobieski jako myśliwi”. Lwów, 1933. 28.
- 13 *Ph. Dupont*: Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions de Jean Sobieski III du nom roi de Pologne par Philippe Dupont attaché à ce prince en qualité d'ingnieur en chef de l'artillerie. Varsovie, 1885. (J. Janicki kézírata alapján adták ki.)
- 14 *Ph. Avril*: Voyage en divers états d'Europe et d'Asie, enterpris pour découvrir un nouveau chemin à la Chine etc. Paris, 1692 és 1693.
- 15 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 356. és 361.
- 16 *A. Jouvin de Rochefort*: Pamiętnik P. Albert de Rochefort. O Polsce za Jana Kazimirza. In: Dziennik Warszawski, XVIII. 1829. 84.
- 17 Uo.
- 18 *Obraz Polski pod koniec XVII. wieku. Ze zbioru podróży, ogłoszonych w Hadze 1705. r. Ford., języzetek: X. Godebski. Lwów, 1869. 13.*
- 19 *T. Chynczewska-Hennel*: Rzeczpospolita XVII wieku w oczach cudzoziemców. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1993. 201–202.
- 20 *J. Tazbir*: W oczach obcych. In: Rzeczpospolita i świat. Studia z dziejów kultury XVII wieku. Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1971. 178–179.
- 21 *Ph. Dupont*: i. m.
- 22 *V. Kamuntavičienė*: Kristupas Zigmantas Pacas – XVII a. Lietuvos vlastybės veikėjas. Kaunas, 1998. (Kézirat).
- 23 *G. de Tende*: i. m. 233.
- 24 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 1. köt. 16.
- 25 *G. de Tende*: i. m. 248.
- 26 Uo.
- 27 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 358.
- 28 *W. Ziembicki*: i. m. 35.
- 29 *T. Chynczewska-Hennel*: i. m. 90.
- 30 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 360.
- 31 *W. Ziembicki*: i. m. 36.
- 32 *B. O'Connor*: The History of Poland, in several letters to persons of quality published by Mr Savage. London, 1698. 1–2. köt.
- 33 *T. Chynczewska-Hennel*: i. m. 90.

- 34 Uo. 90–91.
- 35 *K. Kalinowski*: François Desportes: Polowanie na niedźwiedzie. In: Biuletyn historii sztuki, XX. 1958. 2. sz. 252–256.
- 36 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 356.
- 37 *W. Ziembicki*: i. m. 29.
- 38 *Ph. Dupont*: i. m. 187.
- 39 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 356.
- 40 *T. Chynczewska-Hennel*: i. m. 82–83.
- 41 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 360–361.
- 42 *G. de Tende*: i. m. 278.
- 43 Lipiec: lengyel szó, mézet jelent.
- 44 *F. P. Dalairac*: Memoires... 209.
- 45 *G. de Tende*: i. m. 114.
- 46 *A. Jouvin de Rochefort*: Pamiętnik... 85.
- 47 Uo.
- 48 *T. Chynczewska-Hennel*: i. m. 240.
- 49 Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Szerk.: E. Rykaczewski. Berlin–Poznań, 1864. 2. köt. 146.
- 50 *M. Bogucka*: Dawna Polska. Narodziny, rozkwit, upadek. Warszawa, 1987. 261–356.
- 51 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 283.
- 52 *Ph. Dupont*: i. m. 194.
- 53 *J. Tazbir*: i. m. 172.
- 54 Uo. 181–184.
- 55 *G. de Tende*: i. m. 253–254.
- 56 *J. Le Laboureur*: Wypis z podróży Pani *de Guebriant*, poslowey nadzwyczajney do Polski za Władysława IV. In: Nowy Pamiętnik Warszawski, 3. köt. 1801. augusztus, 136.
- 57 Uo. 3. köt. 1801. szeptember, 264.
- 58 *E. Kothubajus*: Radvilos. Vilnius, 1995. 112.
- 59 *J. Radzwill*. In: Polski Słownik Biograficzny. 208.
- 60 *J. Le Laboureur*: Wypis z podróży... i. h. 3. köt. 1801. július, 11–12., illetve *Uő.*: Relacja z podróży królowej Polskiej. In: Cudzoziemcy o Polsce. Relacje i opinie. Szerk. J. Gintel. 1. köt. 240.
- 61 Uo. 257.
- 62 *A. St. Radzwill*: Pamiętnik o dziejach w Polsce. Szerk. és ford.: A. Przyboś–R. Żelewski. Warszawa, 1980. 2. köt. 472.
- 63 *G. de Tende*: i. m. 251.
- 64 *T. Chynczewska-Hennel*: i. m. 93.
- 65 *J. Tazbir*: i. m. 172.
- 66 *J. F. Regnard*: Les oeuvres de M. Regnard. Amsterdam, 1771. 1. köt. 176.
- 67 *G. de Tende*: i. m. 134.
- 68 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 362.
- 69 *Ph. Dupont*: i. m. 230.
- 70 Uo. 230.
- 71 Uo. 229.
- 72 Uo. 229.
- 73 *F. P. Dalairac*: Les anecdotes... 2. köt. 362.